

תיעודון ביטאון האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה מס. 8

אפריל 2011

ניסן תשע"א

דבר העורך

עם הוצאתו לאור של הגליון השמיני של "תיעודון" אנו יכולים לציין בסיפוק שביטאון האגודה שלנו תופס בהדרגה את מקומו כפרסום העתי היחיד בעברית המוקדש באופן בלעדי לתיעוד בעל פה. בגליון זה החלטנו לפרסם גם מדור באנגלית, בתקווה להפוך בהדרגה את תיעודון לבמה דו-לשונית. בדרך זו אנו מבקשים להפיץ את הבטאון שלנו גם בקרב עמיתים וארגונים בחו"ל המעוניינים לקיים אתנו קשרים, ולהפיץ מידע על האגודה שלנו גם בקרב ציבור שאיננו קורא עברית. בגליון זה מופיע המאמר של ג'ודי לב, המביא את הנרטיב של נשים בהתיישבות היהודית ביהודה ושומרון. המאמר מבוסס על הראיונות שערכה המחברת במסגרת עבודת המ.א. שלה בין האינתיפדה השנייה ב-2000 לבין היציאה מעזה ב-2005. כמו כן פרסמנו כתבה קצרה של שרון קנגיסר-כהן על אוסף של למעלה מ-1,500 ראיונות, פרי עבודת איסוף שנמשכה שנים ארוכות של בני הזוג יהודית ומילטון קסטנברג, שנתרם למדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו. המחברת מספרת את סיפורו של הארכיון ומציגה בקצרה את הבעיות המייחדות את הניצולים שהיו ילדים בזמן השואה. יהודית רייפן רונן בראיון עם דודתה מדגישה את חשיבות הסיפור המשפחתי כמקור לזהות.

ביולי אשתקד השתתפתי, ביחד עם עוד כמה עמיתים מישראל, בכינוס הבינלאומי ה-16 לתיעוד בעל פה שהתקיים בפראג. בכינוס השתתפו למעלה מ-400 איש שהציגו את מחקריהם בתשעה מושבים מקבילים, ששיקפו את המגוון הרב של נושאים הנשזרים כיום בתוך התחום הרחב המוגדר כ- oral history. הנושאים העיקריים שעברו כחוט השני בכינוס היו: זיכרונות על אלימות, מלחמה וטוטליטריות; רדיפות, זכויות אדם, טראומה ושכחה; זיכרון ופוליטיקה; איים של חרות; פולקלור, מסורת בעל פה, מוסיקה, ריקוד וזהות; זיכרונות משפחתיים במעבר בין הדורות; הגירה: גלות, תנועות הגירה ותפוצה בחיפוש אחר זהות. נושאים נוספים עסקו בעבודה, במגדר, בבריאות, באקולוגיה ובדתות ואמונות. הרצאות רבות הוקדשו לבעיות מתודולוגיות, לטכנולוגיה ושימור, להוראה ולאמצעי התקשורת. בישיבה האחרונה של הכינוס התייחס אלסנדרו פורטלי (שמאמר שלו מתפרסם בגליון זה) לעובדה שבאיטליה עדיין לא מכירים ב-oral history כתחום מוכר, ולא מלמדים תיעוד בעל פה באף אוניברסיטה. לעומת זאת בצ'כיה, מארגן הכינוס Miroslav Vaněk זכה בתום הכינוס במינוי לקתדרה ב-oral history. ההכרה ב"היסטוריה בעל פה" כתחום מחקר זוכה להכרה דווקא באותן מדינות שחוו את המעבר משלטון קומוניסטי לדמוקרטיה, שהביא בעקבותיו אינטרפטציה מחדשת של כל התפיסה ההיסטורית.

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ע"ר 58-038-066-5

הוועד המנהל:

ד"ר משה מוסק, יו"ר
מר נרי אראלי
גב' אילנה בודובסקי
ד"ר מרגלית בז'רנו
גב' שרה בנבנישתי
גב' ריקי גרתי
ד"ר יהודית רייפן-רונן
גב' ספירה רפפורט
מר אילן שטייר

מערכת התיעודון:

ד"ר מרגלית בז'רנו, עורכת
ד"ר יהודית רייפן-רונן, עורכת
משנה

כתובת המערכת:

המדור לתיעוד בעל פה,
המכון ליהדות זמננו
האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים 91905
msbejar@mscc.huji.ac.il
j-ronen@zahav.net.il

אלסנדרו פורטלי: הטבח הנאצי ב-Fosse Ardeatine (רומא 24.3.1944): זיכרון, טקס, מיתוס וסמל

תרגמה, ערכה וצילמה: מרגלית בז'רנו

פרופ' אלסנדרו פורטלי (Alessandro Portelli), מבכירי החוקרים של "היסטוריה בעל פה" (oral history), הגיע לירושלים כאורח המדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו והאגודה הישראלית לתיעוד בעל פה. ברשותו, אנו מפרסמים בזה את תמצית הרצאתו, המבוססת על ספרו: *The Order Has Been Carried Out: History, Memory and Meaning of a Nazi Massacre in Rome* (Palgrave Macmillan, 2004).

כולנו התחלנו לעסוק בהיסטוריה אורלית עם המחשבה שעל ידי הקשבה לנרטיבים וסיפורים של אנשים תהיה לנו גישה לנסיגות שלהם וקשר קרוב יותר לארועים שהם חוו. הבעיה שעמדה בפנינו הייתה בעיית המהימנות: איך נדע שמה שמספרים לנו הוא אמת, בעיקר בשל התפיסה שהזיכרון הוא מאגר של ידע הנוטה להתקלקל ולשכוח. אני הגעתי להיסטוריה אורלית (מעולם לא למדתי היסטוריה אורלית – אף אחד לא מלמד היסטוריה אורלית באיטליה) באמצעות עיסוק בפוליטיקה. אספתי שירי עם של תנועת העבודה ושל התנועה האנטי פאשיסטית, ואנשים סיפרו לי מה /הסתתר מאחורי השירים. אז הסתבר לי שהזיכרונות לעיתים אינם נכונים, וכי הנרטיבים שונים מכפי שהדברים באמת קרו. התחלתי לשאול מה המשמעות של זיכרונות כוזבים: מדוע אנשים משנים את הארועים בסיפוריהם או מדמיינים שהארועים היו בצורה שונה מכפי שהיו. בשנות השמונים חלה תפנית בתחום ההיסטוריה האורלית: החלו להתייחס להיבטים הסובייקטיביים, לראות את ההיזכרות כהליך הולך ונמשך של בניית משמעות, המשקף את הקשר אל העבר. במקום לראות את הראיונות כעדות למה שבאמת קרה החלו לחשוב על הזיכרון עצמו כעובדה היסטורית.

פורטלי בסיור בירושלים עם שרון קנגיסר כהן וחיים

החשיבות הפוליטית של הרצח במערות הארדאטיניות (Fosse Ardeatine) היא איך זוכרים אותו ואיך הזיכרונות עברו שינויים. לרוב הציבור באיטליה יש זיכרון מוטעה על מה שקרה. מה באמת קרה? ב-24 במרץ 1944 הנאצים אספו 335 אנשים – אסירים פוליטיים ואנשים שנתפסו באקראי – במטרה להוציא להורג 10 איטלקים על כל גרמני שנהרג בפעולה של המחתרת האיטלקית במרכז רומא. למעשה, הם טעו והרגו יותר אנשים מכפי שהיה צריך לפי חשבונם. זה מקרה שבו קתולים, יהודים ואתאיסטים נטבחו ביחד. המערות הארדאטיניות הן מצבת הזיכרון המשמעותית ביותר ברומא.

הדו"ח הרשמי הראשון על הארועים שהובילו לטבח נמצא בארכיון הבריטי. זה מסמך המהווה דוגמא לסוג המקורות שההיסטוריונים משתמשים בו. לפי דו"ח זה: ב-23 במרץ 1944 קבוצת שוטרים גרמנים הלכו ברחוב Rasella וזרקו עליהם פצצה מחלון של בניין וכך נהרגו 32 שוטרים. המושל הצבאי הגרמני החליט על פעולת התגמול: להוציא להורג 10 אנשים על כל גרמני שנהרג תוך 24 שעות. הובילו אותם ל-Fosse Ardeatine והוציאו אותם להורג. למעשה, המסמך לא מדייק בכל הפרטים: הפצצה לא נזרקה מהחלון אלא התפוצצה באמצע הרחוב. זאת הייתה סתם זריקה של פצצה אלא פעולה מלחמתית של יחידת פרטיזנים. בעיני תנועת ההתנגדות האיטלקית הם היו לוחמי חופש, אך לפי המסמך הבריטי הם היו טרוריסטים. בעיית המינוח מעלה שאלה לגבי האובייקטיביות והמהימנות של המסמך הארכיוני הזה.

אם חושבים על המשמעות של הארוע אפשר להתייחס אליו מארבע זוויות - היסטוריה, מיתוס טקס וסמל.

ההיבט ההיסטורי: כשהתחלתי לחקור את זיכרון הטבח הזה, חברים אמרו לי שעלי להתחיל בכיבוש הגרמני של איטליה (1943), אחרים אמרו שעלי להתחיל עם פרסום חוקי הגזע (1938) או

בכיבוש אתיופיה על ידי איטליה הפאשיסטית שהיתה ראשית הגזענות (1936). אני החלטתי להתחיל את המחקר בשנת 1870 כשרומא הפכה לבירת איטליה המאוחדת. אם חושבים על הטבח הזה – היו גרועים ממנו גם באירופה וגם באיטליה, והיו הרבה יותר קרבנות של ההפצצות של בעלות הברית. החשיבות הרבה של הארוע נובעת מכך שהוא ארע ברומא, בעיר הבירה שהיא גם המרכז של הכנסייה הקתולית, בעוד שרוב מעשי הטבח הנאציים נעשו באזורים כפריים ורוב האנשים לא שמעו עליהם. חשיבות היסטורית אחרת נובעת מכך שההרכב של הנרצחים לא היה הומוגני. באזורים כפריים שבהם הנאצים הרגו את כל הגברים, כולם השתייכו לאותה הקבוצה, ואילו כאן מדובר בבני 14 עד 75 ובנציגים של כל המעמדות: רוכלים יהודים עניים מהגיטו לעומת אנשים מן החברה הגבוהה וכל מה שבאמצע, תושבים משכונות של רומא וגם אנשים שנולדו באזורים שונים של איטליה, אנשים מכל הדתות ומכל הקבוצות הפוליטיות – וכל הקשת מהקומוניסטים עד פאשיסטים לשעבר וגם אנשים שלא היו מעורבים פוליטית ושנתפסו במקרה. כל רומא וכל איטליה משתקפת בין הנרצחים, כך שזה הופך את ה-Fosse Ardeatine למקדש לאומי. משמעות נוספת של הארוע היא העובדה שהנרצחים הם קרבנות של הציביליזציה המערבית: ההוצאה להורג היתה מאורגנת – היו רשימות, מכוניות, תכנון מסודר. זה מעלה שאלות – כפי שהשואה מעלה – בדבר המשמעות של הציביליזציה המערבית. כל זה חלק מהמשמעות ההיסטורית של מה שקרה.

הארוע טעון במשמעויות, כי זה קשור ל**מיתוס**. מה היה המיתוס? לאחר הפיצוץ הנאצים תלו מודעות בכל העיר שאם המבצעים לא יסגירו את עצמם הם יוציאו להורג 10 אנשים על כל גרמני שנהרג.

הכניסה לאתר ההנצחה

המיתוס שנוצר היה שהפרטיזנים הפחדנים תקפו את הגרמנים, נמנעו מלהסגיר את עצמם ובכך גרמו לחפים מפשע להרג. רוב האנשים ברומא חושבים כך. הטלויזיה חוזרת על הנרטיב הזה. אך זה לא נכון. במשפט שנערך לאחר המלחמה התבררה העובדה שההודעה על מעשה התגמול התפרסמה לאחר ההוצאה להורג. בין ההתקפה של הפרטיזנים להוצאה להורג עברו פחות מ-24 שעות. מפקד משטרת הבטחון הגרמני דווח להיטלר והיטלר דרש שהם יוציאו להורג 10,000 איש אך זה לא היה מעשי. ההוראה שהתקבלה היתה להוציא להורג 10 איטלקים על כל גרמני שנהרג וזה נעשה תוך 24 שעות. שאלתי אנשים כמה זמן עבר ממתן ההוראה עד להוצאה להורג: חלק אמרו שלושה ימים, חלק אמרו חודש, ואילו אנשים שעבדו במשרד החוץ האיטלקי אמרו ששה חודשים. הערכה זו קשורה לפוליטיקה של זמן. גם בעניין שילוח יהודי רומא לאושוויץ נוצר מיתוס: ב-16 באוקטובר 1943 היהודים הובאו לבית ספר צבאי שנמצא קרוב לוותיקן ולאחר שני לילות נשלחו למחנה ההשמדה. המיתוס הוא שהם היו שם שבועיים

והאפיפור לא הופיע. הסיפור נגד הפרטיזנים היה שהגרמנים חיכו שלושה ימים והפרטיזנים לא הופיעו. זה ענין של פוליטיקה של זמן. האמת היא שהגרמנים בכלל לא חיפשו את הפרטיזנים.

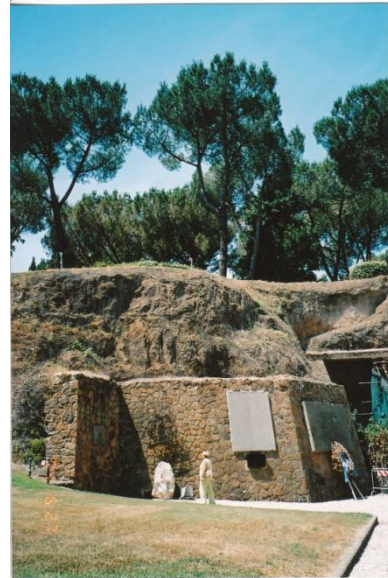
המנגנון התעמולתי הפאשיסטי החל להפיץ את הסיפור. הבעיה היא שהדבר ארע בתקופת המלחמה אך ניזכרים בו בתקופת שלום. בזמן שלום חושבים שאם הרשויות חושבות שהיה פשע צריך להעניש את האשמים, אך הגרמנים ב-1944 לא פעלו לפי ההגיון הזה. רומא היתה המקום שבו הגדודים הגרמניים הגיעו אליו על מנת לקבל אספקה או לנוח. השליטה בעיר היתה אפשרית רק בתנאי שהתושבים ידעו שהגרמנים חסינים ואסור לפגוע בהם בשום אופן. עד אז היו אמנם התקפות נגד גרמנים, אך הן ארעו במקומות מרוחקים. כאן היה מדובר בהתקפה נגד הגרמנים במקום מרכזי ברומא לאור היום. מבחינתם זו היתה תבוסה צבאית, והמסר שהם רצו להעביר היה שאסור לעשות דבר כזה. לכן הם רצו לעשות פעולת תגמול מיידית שתעורר אימה בלב האוכלוסייה. בתקופת שלום פועלים באופן שונה.

לפנינו הנרטיב המושלם. בספרי אני מצטט את עמוס עוז שכתב שההתחלה האידיאלית של הסיפור – בהתפוצצות פצצה, ואילו שיקספיר כתב שהסוף הכי טוב הוא שתיקה. אכן יש כאן נרטיב מושלם: מתפוצצת פצצה, ישנה תגובה, הורגים 10 אנשים תמורת כל אחד ובסוף משתררת דממה. בנרטיב הזה יש הגיון, אך במציאות זה לא קרה כך. מה שקרה לא היה הגיוני, אך אנשים מציאים נרטיב שיש בו הגיון. זהו המיתוס. מטרת המיתוס פוליטית. על ידי האשמת הפרטיזנים במעשה

תוקפים את המוסריות של התנועה האנטי פאשיסטית והאנטי נאצית ובכך תוקפים את יסודות הדמוקרטיה. חלק בולט מהכוחות הפוליטיים ששלטו באיטליה לא הזדהו עם היסודות הדמוקרטיים, כך שהמיתוס משרת מטרת פוליטיות. אנשים מאשימים את הפרטיזנים שהם עשו בכוונה מה שעשו כדי שהאנשים יוצאו להורג. מאשימים את הפרטיזנים, את ה-Resistenza (תנועת ההתנגדות) ואז לא מאמינים בדמוקרטיה.

הטקס: הנצחה וזיכרון אישי. המונומנט של ה-Fosse

Ardeatine יפה מאד. בכל שנה נערך טקס שראש העיר מגיע אליו, הכומר הקתולי עורך תפילה והרב אומר קדיש. בכל פעם המשפחות של הקרבנות כועסות. באמצע שנות החמישים היו בטקס נאומים, אך בני המשפחות ביקשו שלא יינשאו נאומים, כי הם לא סיפקו אותם. הטקס מנסה לתת משמעות אחידה לארוע, אך המעורבים בטקס מייחסים לו משמעויות שונות. לדוגמא: בת של גנרל אמרה שמה שהיה חשוב לה היה שהגוף של אביה היה עטוף בדגל הלאום. בין הקורבנות היו כאלה שהיו פרטיזנים, אחרים התייחסו לטבח כקורבן נוצרי או יהודי, אך היו אנשים שסתם תפסו אותם ברחוב, ללא סיבה. Vittorio Foa אמר שבמערות הארדאטיניות היו אנשים שהומתו בגלל מה שהם עשו - הפרטיזנים, אנשים שהומתו בגלל מי שהם היו - היהודים, ואנשים שהומתו בגלל המקום שבו הם היו - עוברי אורח. הדבר היחיד המאחד את כולם היה שכולם היו גברים. לעומת זאת, רוב בני המשפחה שלהם נשים, בעיקר אלמנות.

אתר המערות הארדאטיניות

בהיסטוריה אורלית יש נקודה מיתולוגית: אני מעדיף לא לדבר על עדויות ועדים אלא להשתמש במונח נרטיב. אנשים אומרים שהם מעידים על מה שראו, אך ברוב המקרים הם מדברים על עצמם. השאלה שהעסיקה אותי סביב הטבח ב-Fosse Ardeatine נבעה מן התגובה להסגרת אריך פריבקה (Erich Priebke) על ידי ארגנטינה. התגובה היתה חריפה מאד, כאילו הרצח קרה באותו הרגע. זה הביא אותי לבקש מן המרואיינים לספר על עצמם, לדעת איך הם שרדו. אחת המרואיינות סיפרה שלאחר שאביה נרצח אמה גידלה ארבע בנות ועבדה בשלוש משרות. היא דאגה שבנותיה תהיינה תמיד נקיות ומסודרות. היא הוסיפה: לא יכולנו להנות מהכאב שלנו כי היינו צריכות להאבק למען ההשרדות. רק לאחר שאמה יצאה לגימלאות היא החלה לבכות על בעלה, כי במשך כל השנים שעבדה לא היה לה זמן לבכות. בראיון יש דברים שאתה רוצה לדעת ויש דברים שהמרואיין רוצה לספר. לפעמים הם חופפים, אך יש דברים שאינך יודע כיצד לשאול והשני חושב שזה לא שווה לספר. [פורטלי מספר על מקרה של אשה שהיתה בת 23 כשבעלה נהרג. כשהראיון כבר נגמר היא החלה להתלונן על הפנסיה שלה וזה הוביל אותה לחשוף היבט אחר: לאחר המלחמה אנשים לא רצו לשמוע על הבעיות שלה כאלמנה, והיא נתקלה בקשיים רבים בקבלת הפנסיה, ומסתבר שניצלו אותה מינית], כך שמעבר לטרגדיה היתה גם השפלה. בעקבות הראיון הזה שאלתי גם נשים אחרות, והסתבר שזו היתה תופעה כללית. האלמנות נחשבו כטרף קל לגברים, כי לא היתה להן הגנה.

במונחי זיכרון יש לנו נרטיב כוזב והנרטיב של הנשים, במונחי המיתוס - האשמת הפרטיזנים, במונחי הטקס - הנצחה לא מספקת. במונחי סמל - מסתבר שלא נכתב אף מחקר היסטורי. הספר הראשון שנכתב היה של עתונאי אמריקני, והוא נקרא: "מוות ברומא". הספר נכתב בתקופה שזה קרה וזהו סמל בסיסי. הספר השני שנכתב הוא שלי, ואני חוקר ספרות. היסטוריונים לא נטו לחקור את הארוע מכיון שהעובדות ידועות, אך תפקיד ההיסטוריון גם לדון בזיכרון ובמשמעות. כשעושים היסטוריה אורלית עושים שלושה דברים בבת אחת: היסטוריה - חייבים לדעת את מה שקרה וזה קשור במהימנות, הצלבת מידע וכד'; שנית, עבודת האנתרופולוג- חוקרים במה אנשים מאמינים ומה ההגיון שהם מוצאים בדברים, ושלישית עבודת ההיסטוריון האורלי: בודקים את הקשר בין מה שקרה למה שאנשים חושבים עליו, עוברים קדימה ואחורה בזמן בין ארועים ומשמעותם, בין הזמן שאותו זוכרים לבין זמן ההיזכרות. הראיון מספר על 1944 אך הוא נערך ב-2004 והוא מראה מה שהמרואיין חושב ב-2004 ומה שהוא חשב בין שני התאריכים. הוא מעלה את הקשר בין האישי

לחברתי: האם מות הבעל או האב הוא טרגדיה אישית או חלק מטרגדיה כללית? בני המשפחה של הנרצחים לא אומרים: "אני הולכת למערות הארדאטיניות", אלא: "אני הולכת לקבר של אבא", כי זה גם מונומנט וגם בית קברות. יש קשר בין המראיין והמראיין - הדיאלוג. הם מספרים לך את הסיפור וחשוב לדעת מי אתה, ולא רק מה אתה שואל, אלא גם מה שאתה לא שואל. הם צריכים לדעת משהו עליך. זה עניין של יחסים הדדיים: הסיפור יהיה אחר אם הוא מסופר למישהו אחר, או בזמן אחר. תלוי באיזה שלב של הפרשנות האדם נמצא. עבודת ההיסטוריון האורלי איננה מסתיימת. גם כשאנו חושבים שסיימנו את הפרוייקט ושלא נשמע משהו חדש, או אולי יש מישהו אחר שיספר את הסיפור אחרת.

תרומת השיחות עם יצחק אנטמן למחקר על כפר-סבא¹

יצחק אנטמן, מותיקי כפר סבא, חקלאי, סגן ראש העיר בשנות הששים והשבעים.

דן גלעדי משוחח עם יהודית רייפן-רונו

החקלאות בכפר סבא בשנות המדינה

במהלך המחקר על כפר-סבא, ראייתי עשרות מותיקי ופעילי הציבור במקום. מבין כולם, יצחק אנטמן המנוח, אז בן 90, חידד וחדש את אחד הנושאים המרכזיים – התפתחות החקלאות בכפר-סבא שהמשיכה להתפתח ולגדול גם אחרי שמעמדה השתנה ממועצה מקומית לעירייה – 1962.

רקע

משפחת אנטמן הגיעה לכפר סבא מסלובקיה משנת 1933. שם עסקה בין השאר בחקלאות. המשפחה כללה הורים וששה אחים ואחיות שבמשך כל השנים היוו יחידה כלכלית – משפחית אחת. כלומר, כל הרכוש הכלכלי וההכנסות היו משותפות והתחלקו בשווה בין האחים והאחיות. מציאות יוצאת דופן זו נמשכה ברציפות לכל אורך השנים בתקופת היישוב והמדינה. מלכתחילה הפעילות החקלאית התקיימה בכפר-סבא ובמקומות נוספים בארץ.

מאחר ובשנות השלושים הייתה תקופת השיא בענף הפרדסנות בכפר סבא, כמו ברצועת החוף כולה, גם המשפחה לקחה חלק בענף זה, אך בניגוד לרוב החקלאים הגדולים האחרים שהתמקדו בגידול הדורים בלבד, הרי משפחת אנטמן עיבדה גם שטחים ניכרים של ירקות וגידולי שדה. עם קום המדינה והכפלת שטח המושבה באזור המזרחי (לשעבר, אדמות כפר סבא הערבית), התרחבו מאד שטחי העיבוד של המשפחה. כשהגידולים העיקריים היו: תפוחי אדמה ובוטנים.

חשוב לציין כי באותן שנים עיקר העבודות נעשו בידיים, ללא מכשור, כמו תלישת הבוטנים, הוצאת תפוחי-אדמה ועידור הפרדסים. עובדה שהזדקקו לידיים עובדות בכמות רבה מאד בעונת האסיף. אותן שנים ראשונות להקמת המדינה, צמחה מעברה בת אלפי נפשות בחלק המזרחי והתעסוקה הכרוכה בענפי החקלאות היוותה מקום עבודה חשוב ביותר עבור העולים החדשים.

זכרוננו של יצחק אנטמן לגבי התקופה כולה מעורר השתאות. לדוגמא – הוא זכר כמה דונם מטעי פרדסים היו לכל אחד מהפרדסנים של כפר סבא, נתון שהסתבר כבדוק ונכון וסייע לי מאד

¹ספרו של ד"ר דן גלעדי, ימי כפר-סבא, הכפר שהיה לעיר, יראה אור בהוצאת אריאל ב – 2011. תודה לדני פייבל מארכיון כפר סבא על התמונות.

בהערכת התופעה כולה של הפרדסנות בכפר סבא. כמו כן ציין את שמות הפרדסנים הגדולים שהעסיקו "עבודה עברית טהורה".

כיכר המושבה, כפר סבא 1936, מאוסף
דניאל קפלן, ארכיון עיריית כפר סבא

"כיבוש העבודה"

בשנות השלושים הנושא היה טעון מבחינה אידיאולוגית – פוליטית בשל המאבק בין "השמאל והימין". כידוע בשנת 1934 היוותה כפר סבא מוקד ארצי למאבק זה שהיו לו הדים רבים לא רק בארץ אלא גם בין הציבור הציוני בעולם כולו. עדותו של יצחק אנטמן היוותה עבורי מקור חשוב ונאמן לתאור והבנת מערכה פנימית חשובה זו באותן שנים. לדוגמא אנקדוטה שאין לה סימוכין ולכן לא הובאה במחקר. (את שמות האנשים לא ניתן לציין): אחד האיכרים שהתריס בהתנהגותו בכך שהעסיק אך ורק פועלים ערבים. יצחק וצעיר נוסף, השליכו לצריפו של האכר רימון עשן, שגרם לשריפה במקום.

בתור מעסיק פועלים רבים בשטחי האדמה המעובדים על ידי המשפחה, היה יצחק בקי במיוחד בזהותם של עובדים אלה. הוא עצמו היה כל השנים מעורב בניהול העבודה בשטח, כאשר אחיו עסקו בניהול הכספי והשיווקי. במיוחד היו חשובים לי, ולא היה לי מקור אחר אלא השיחות איתו, לקבל מידע בתחום חשוב זה. לדוגמא: מסתבר כי רוב העובדים הערבים שהיו מוגדרים כתושבי קלקיליה היו למעשה, משפחות מכפרים ערבים באזור, שניטשו במלחמת השחרור, כמו, כפר סבא הערבית וביר-עדס.

ביחס לפועלים היהודים הצטיינו בעבודתם יוצאי תימן שראו בעבודה בפרדסים לא כמקום עבודה זמני אלא קבוע. ואכן, כמעט כל הפועלים הקבועים היהודים בענף הפרדסנות היו תימנים וכאשר הם הזדקנו, לא היו להם יורשים מבין הפועלים היהודים.

החידוש המשמעותי ביותר עבורי היה הדגשתו של יצחק אנטמן כי ממדי הייצור החקלאי בכפר-סבא הלכו והתרחבו משנות החמישים ואילך. המדובר בכל ענפי החקלאות: ניטעו בשנים אלו אלפי דונמים של הדורים, בעיקר בשטחים החדשים במזרח; הוקמו לולים חדשים ומשוכללים; נבנו רפתות לפיתוח ענף החלב. ההתפתחות הבולטת ביותר הייתה בגידולי שדה: בוטנים ותפוחי אדמה. בתחום זה למשפחת אנטמן היה מקום מרכזי והם חכרו ועיבדו שטחים נרחבים גם מחוץ לכפר סבא. הביטוי להתרחבות זו היה הקמת בית אריזה מודרני חדש להדרים באזור התעשייה במזרח וכן בתי אריזה לתפוחי אדמה ולבוטנים ששרתו חלקים גדולים בארץ בעת ההיא. כלומר, החידוש עבורי, שכפר סבא הופכת להיות מרכז חשוב לטיפול בתוצרת חקלאית ותהליך זה נמשך גם אחרי שכפר סבא הופכת לעיר בשנת 1962.

הגילוי בעקבות השיחות עם אנטמן – מסמך משנת 1975 – בו מצוינות התפוקות של כל ענפי המשק ומסתבר כי אכן החקלאות בכפר סבא ייצרה יותר פרי הדר, ביצים, בשר עוף, תוצרת חלב

וגידולי שדה - מאשר בהיותה מושבה. על התפתחות המאוחרת יותר מאז שנות השבעים המאוחרות שהביאה להתכווצות מהירה של החקלאות עד להיעלמותה המדורגת בשנות השמונים, לא דנתי איתו.

יצחק אנטמן בתפקידו הציבורי כסגן ראש העיר, זאב גלר, התייחס למעמד החקלאות במושבה עם הפיכתה לעיר. נשמעה בציבור דעה לפיה השינוי בסטטוס של היישוב יפגע בנושא החקלאות. ולכן ראו בדאגה מפנה זה. בישיבה המכרעת במועצת העירייה העיניים היו מופנות לתגובתו של יצחק אנטמן, בכיר החקלאים. והוא תמך בכך שיש לעודד את התהליך של המעבר ממושבה לעירייה וכי לא יהיה בכך משום פגיעה בחקלאות הקיימת והמשגשגת. דברי אנטמן בהדגשת ממדי תוצרת ענפי החקלאות בכפר-סבא, עוררו בי את הסקרנות כחוקר וכתושב המקום, למצוא נתונים שיוכיחו את דבריו.

יצחק אנטמן כראש סיעת המפד"ל בעירייה

בתחום אחר תרם לי רבות לגבי השאלה של השתתפות מפלגתו, כשותפה למפא"י בהנהגת המושבה ואח"כ העיר. למדתי ממנו כי למערכת היחסים האישיים בינו ואחרים מהנהגת הפועל המזרחי לבין ראשי מושבה/העיר - מרדכי סורקיס וזאב גלר (מפא"י), היה מקום מכריע לשיתוף פעולה זה. מאידך, נושא אחד היקשה מפעם לפעם על שותפות בונה זו וזה בתחום החינוך. דוגמא: אנטמן וחבריו טענו לקיפוח בית הספר התיכון הדתי "מורשת" ע"י העירייה. בבדיקה שערכתי בנידון התברר כי טענה זו לא הייתה מבוססת וכי סגירת בית הספר התיכון "מורשת" נבעה מסיבות אחרות לגמרי.

אנקדוטה: באחד המפגשים עם יצחק אנטמן נכחה גם אשתו, טובה, עסוקה בענייני הבית אך מסתבר שהקשיבה לשיחה ובשלב מסוים הוסיפה הערה משלה שהייתה עבורי חידוש מעניין וחשוב. כאשר סיפר לי על ניסיון להקים בית ספר יסודי דתי בשנות השלושים בשם "מעלה", שנסגר כעבור מספר שנים מחוסר תלמידים, ולא היה ברור לי מה קרה עם תלמידיו. העירה: "אני עצמי למדתי ב"מעלה", וכאשר נסגר עברתי לבית הספר העממי (חילוני) שהיה בחאן בכפר סבא". (גם אני למדתי בבית ספר זה).

כפר סבא היום

כאשר שאלתי את יצחק באיזו מידה נכונה הדעה כי בלי כרטיס חבר של ההסתדרות לא ניתן היה להשיג עבודה ציבורית כלשהי, העירה טובה, "אני זוכרת היטב שבביתי (משפחת פויער הותיקה), אימתו תמיד

דעה זו".

הקיבוצים בכפר סבא

כפר סבא שימשה כחממה לשלושה עשר "קיבוצים" (קבוצות קומונליות ששהו במושבות כהכנה לעלייה להתיישבות) מכל הזרמים - מ"השומר הצעיר" ועד "אגודת ישראל". למשל - "הכובש" לימים רמת הכובש, ו"הנוער האגודאי" לימים חפץ חיים (של אגודת ישראל).

חברי קיבוצים אלה מילאו תפקיד ראשון במעלה בחיים הציבוריים של ציבור הפועלים המאורגן. מעט מקורות בכתב נותרו באשר לפעילותם, למרות חשיבותם הרבה. אפילו מיקומם של חלק מ"קיבוצים" אלה אינו ברור כי לא נותרו מהם עקבות. בשיחה עם אנטמן בנושא, הודגשה חשיבות הקיבוצים למושבה. יצחק אנטמן, אנוכי ומנהלת הארכיון הארכיאולוגי, ירדנה ויזנברג, שלושתינו ניסינו למצוא את המיקום המדויק של חלק מהקיבוצים לצורך המחקר. לפי תיאוריו של יצחק הגענו למקום מסוים, במרכז "שיכון עלייה", אך לא מצאנו עקבות כלשהם ולכן לא יכולנו במחקר לציין מיקום מדויק של אותם "הקיבוצים".

הפתקה של "ועד הפועלים" המקומי אימתה את זיכרונות המוכר

בתו של אחד המורים הוותיקים במושבה כפר-סבא, מסרה לידי זיכרונות בכתב ידו על ראשית פעילותו החינוכית במושבה בשנת 1928. הכרתי את האיש והייתי משוכנע באמיתות הדברים. עם זאת, השבתי לה כי לא אוכל לכלול פרט זה במחקר, בהעדר מסמך מתאים/מאשש.

לאחר מספר ימים מצאתי בארכיון העבודה ע"ש לבון פתק צנוע, (צטלה) ובו אישור על תשלום שכר למורה זה עבור פעילותו התרבותית במסגרת ועד הפועלים, בתאריך בו מדובר. בישרתי לבתו בשמחה אודות "הגילוי" ועל כוונתי לציין עובדה זו בסעיף הרלוונטי בספר.

זו דוגמה אופיינית לבעיה שעמדתי בפניה בתור יליד היישוב המכיר מקרוב את הוותיקים. היה עלי להתמודד עם קרבותי לנושאים שונים, ולהשתדל לשמור על הכללים המחייבים את החוקר האובייקטיבי.

חקר הקריה בתל-אביב בראי העדויות האישיות

ניר מן

מתחם הקריה בתל-אביב מתייחד בשינויים המהותיים שהתחוללו בו במרוצת שנות קיומו. בשנת 1871 נוסדה שרונה הטמפלרית בשלוחת הכורכר שמערב לנחל איילון, ומאז התחוללו במבנן שלוש תהפוכות בייעוד המקרקעין ובהרכב האוכלוסין שלו – מושבה גרמנית חקלאית, מחנה בריטי, והפרק הישראלי². במהלך השליטה הישראלית באתר, שגודלו כ-500 דונם, הוא שימש כבסיס צבאי ('מחנה יהושע' של 'ההגנה'), מקום מושבה הארעי של הממשלה, קריה ביטחונית (מטכ"ל צה"ל והנהלת משרד הביטחון), ועוגן במע"ר האזרחי בדרום הקריה (גני שרונה).

עבודת הדוקטור שכתבתי בהנחיית פרופ' יהודית באומל-שוורץ באוניברסיטת בר-אילן (ההתפתחות ההיסטורית של הקריה בתל-אביב בשנים 1948–1955) נועדה לנתח את תהליך השינויים שהתרחשו במתחם בתקופה הנדונה. החיבור ההיסטורי התבסס גם על נדבכים מתחום הגאוגרפיה, מדעי המדינה (התשתית המבונה בהקמת מוסדות השלטון) והמשפט הבין-לאומי. תרומת המחקר מתמצית בתובנות המבניות, תרתי משמע, מעברו של מתחם הקריה, ובהשלכותיהן העתידיות מהבחינה העירונית והממלכתית.

מראה כללי של הקריה בתל אביב, 1948
צלם: זולטן קלוגר, לע"מ.

באיסוף המקורות למחקר נתקלתי ב'בעיה של עשירים' – מצאי אין-סופי של חומר ארכיוני. הגורמים העיקריים ש'בחנו בקדירת הקריה' היו הממשלה, עיריית תל-אביב, הקרן הקיימת לישראל, צה"ל ומערכת הביטחון, שכולם היו אמונים על מלאכת התיעוד והגניזה. הארכיונים מתפקעים מכמות עצומה של מיליוני מסמכים בעניינה של הקריה, ומראשית לימוד הנושא התעורר תסמין (סימפטום) 'העצים

* במאמר הנוכחי מובא תקציר חלקי מהרצאתו של ד"ר ניר מן ביום העיון השנתי של האגודה הישראלית לתיעוד בעל-פה והמכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית בירושלים בנושא: 100 שנות תל אביב בראי התיעוד בעל-פה, שנערך ב-1.12.2009. במתנ"ס שכונת שפירא בתל-אביב.

² ניר מן, **שרונה בשנות המאבק: 1939–1948**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי והעמותה לחקר כוח המגן על-שם ישראל גלילי, תשס"ט, עמ' 13.

והיער'. כלומר, נמצא גודש מסמכים למכביר אולם נעדרו תעודות שסוקרות במבט פנורמי את תהליך השינויים הדינמי שהתחולל בשמונה השנים (1948–1955). יתר על כן, מתחילת העבודה נחשפתי לבעיה שבמסמכים למיניהם לא צוינו הנתונים שהיו "ברורים מאליהם" לכל בשעתם, ועצם קיומם נסתר מהחוקר בן-זמננו. במה דברים אמורים? שינויי תכנית, למשל (רחובות, שערים, חניונים מבנים). המתדיינים בבעיית שיבוץ משרדים כלשהי, לדוגמה, ידעו היטב שבגלל סלילת כביש חדש נדרש שינוי נקודתי מסוים, אלא שאיש לא טרח לציין זאת בפרוטוקול או בניירת המטה מפני שבזמן הישיבה פרט זה היה "מובן מאליו". מכיוון שעבודתי נסבה בסוגיה היסטורית בת-זמננו עמד לרשותי האמצעי המחקרי של התיעוד שבעל-פה, על יתרונותיו ומגבלותיו. ריאיינתי כמה וחמישים אנשים שהעלו תרומה מכרעת למחקר, ביניהם כאלה ששמם נודע ברבים וחלקם אלמונים גמורים. היתרון המשמעותי ביותר שהיה גלום בדברי המרואיינים נבע מהבניית תמונת-העל של תהליך השינויים בייעוד המקרקעין ושימושיו בקריה.

בית בלזם

במאמר זה יתואר מקרה אחד, המשקף את אחד ממאפייני חקר הקריה – הסיווג הביטחוני בחליפת הזמנים. מחמת כבודו ותחום עניינו של בית האכסנייה הנוכחי, ימוקדו הדברים בממד התיעוד שבעל-פה ולא בהיבטים אחרים. כשהתחלתי את המחקר על הקריה לא ידעתי דבר וחצי דבר על עברה, ומכורח הנסיבות 'יריתי' לכל הכיוונים. בפגישה אקראית עם עמוס מנור, שעמד בראש שירות הביטחון הכללי במשך עשור שנים (1953–1963), שאלתי אותו האם לשב"כ היו בניינים כלשהם בקריה. מנור השיב בשלילה. שאלתי אותו שנית, והוא שוב ענה: "לא. כידוע, מטה השירות היה ברחוב רזיאל ביפו, ולא בקריה". ואז שאלתי אותו בשלישית האם לשב"כ היו בניינים בקריה. במשך רגע ארוך אימץ מנור את מוחו כאילו משהו נסתר מזמזם במרתפי זיכרונו. לפתע נעורו פניו והוא אמר: "יש! היה משהו! נצא לחפש".

עמוס מנור, ראש השב"כ, ליד 'בית בלזם', מנדלר 14 בדרום הקריה, תל אביב, 11.7.2005, צלם: ניר מן, אוסף ניר מן, תל אביב.

ב-12 ביולי 2005, שנתיים לפני פטירתו, יצאנו לחפש את הבית של השב"כ בקריה. מנור הגיע בסבר פנים של מי שמנוי וגמור עמו לפצח את החידה שלפתע פתאום חדרה לעולמו וטרדה את מנוחתו. במשך שעה ארוכה סובבנו במעגלים ברחוב מנדלר שבדרום הקריה. בנקודה מסוימת הוא נעצר על עמדו מול הבית ברחוב מנדלר 14 ופסק בהחלטיות – זה בית בלזם! מה זה בית בלזם? שאלתי.

מנור נטען בארשת של חגיגות נרגשת והכריז: "זה הבית שבו הונח היסוד ליחסים האינטרטיים בין מדינת ישראל וארצות הברית!".

פנינו לספריית המטכ"ל הסמוכה ובמשך כשלוש שעות גולל מנור את סיפורו של בית בלזם ואת הפרשה שבזכותה קנה את עולמו. בבית זה תורגם בליל שבת, 13 באפריל 1956, הנאום ההיסטורי של חרושצ'וב בוועידת המפלגה הקומוניסטית העשרים במוסקווה, שבו הוא הוקיע את פשעי משטר סטלין. לפי שעותינו היו בידינו שבת ושאלתי את מנור עוד ועוד באשר לגלגולי מקום משרדי בלזם. חזרתי על אותן השאלות בהקשרים שונים, וכל פעם דלה מנור פיסות מידע ורסיסי עדות שערכם לא יסולא מפז. מטבע הדברים, זיכרונותיו של מנור היו מוכוונים להיבט המבצעי ולהישג המודיעיני של מבצע בלזם; ואילו תחום ענייני התמקד בסוגיה שולית וכמעט חסרת ערך, מבחינתו – הבניין הפיזי ושימושיו. בבניין זה נוסד בקיץ 1949 גנזך המדינה, מרתפו שימש את מבקר המדינה, בבניין זה שכן אגף החקר שממנו צמח 'המוסד', ובשנת 1952 הועברו אליו משרדי בלזם.

במהלך הריאיון הבחנתי כיצד מתעוררים במנור זיכרונות שכוחים משנות בחרותו. לאחר הפגישה התקשרתי אליו לאימות ולהשלמה של פרטים מסוימים, ושוב נוכחתי שהעניין מפיח בו עניין

מחודש בפרשה הנושנה. כעבור חצי שנה פורסמה בעיתון הארץ כתבה מאת יוסי מלמן על פרשת נאומו של חרושצ'וב³.

בהשוואת שני נוסחי עדויותיו של מנור נמצא הבדל באשר לתגובתו של בן-גוריון לאחר קריאת נאומו של חרושצ'וב. לגרסת מלמן, בן-גוריון החזיר את המסמך למנור מבלי להורות לו מה לעשות בו. ביום ראשון, 15 באפריל, סיפר מנור לראש המוסד, איסר הראל, על השיחה עם בן-גוריון, ושהוא (מנור) החליט להעביר את העתק הנאום לידי הסי-אי-אי בושינגטון. לעומת זאת, בריאיון שנתן לי מנור הוא העיד כי לאחר שבן-גוריון סיים לקרוא את הנאום, הוא הורה לו (למנור) לשלוח באופן מיידי את הנאום של חרושצ'וב לארה"ב⁴. לא כאן המקום להתפלפל באשר להבדל הגרסאות. בבוא המועד ייפתחו תיקי הארכיון והעובדות ייחשפו לאשורן. קרוב לוודאי, שהפער בגרסאות המוצג כאן כסתירה מהותית (מי הורה להעביר את הנאום לארה"ב), יתגלה בבדיקה מדוקדקת כהבדל פחות דיכוטומי וכמיזוג של שתי העדויות. כלומר, יימצא הסבר לקבלת ההחלטה שבה היו מעורבים בן-גוריון ומנור כאחד.

לשכת שר החוץ בקריה בתל אביב, 1950,
צלם: טדי ברונר, לע"מ.

תובנות מהיבט התיעוד שבעל-פה

עדותיו של עמוס מנור העלתה תובנה מהותית מתחום התיעוד שבעל-פה, ועוד שתי הערות באשר למתודה של גביית העדות:

א. שני עקרונות יסוד

בתשתיתו של התיעוד שבעל-פה ניצבים שני עמודי תיכון, כיכין ובוועז, שעל-בסיסם ולאורם יש להבנות את מלאכת גביית העדות והפקת תוצריה המחקריים.

1. התרומה המחקרית של העדות בעל-פה

נראה כי ניתן לקבוע בוודאות שאלמלא עדותו של מנור לא היה נגלה השימוש שנעשה בבניין בלום. על מידת חשיבותו של ממצא זה לא למאמר הנוכחי לענות בה; אולם לגופו של עניין – אבן הראשה מונחת בעובדת יסוד זו. קרוב לוודאי, שבגנזך השב"כ הפרשה מתועדת כדבעי; אלא שהנתון הבלתי-מסווג על השימוש בבניין המסוים בקריה היה ממשיך להיות נסתר עוד שנים רבות מעין המחקר ללא עדותו של מנור. יצוין, כי בראיונות עם בכירי קהיליית המודיעין הם העידו שלא שמעו מעולם על מבצע בלום. הודות להתגייסותו של אחד מראשי הקהילה אותר בכיר מוותיקי השב"כ שהעיד כי העניין היה ידוע לו.

2. אמינות מחקרית

ההתייחסות לעדות שבעל-פה מחויבת בנקיטת זהירות מופלגת באשר למהימנותה, מפני שתעתועי הזיכרון האנושי עלולים לבלבל את היוצרות בגלל סיבות שונות ומשונות. יודגש, כי מעבר להטיות מגמתיות של מעידים בעלי עניין, קיימת תופעה מוכרת של הסטת הזיכרון גם כאשר הוא חף מכל מעורבות 'מגויסת'. הטעויות ה'אובייקטיביות' הללו מהוות לא פעם מכשלה

³ יוסי מלמן, "אלוהים אדירים, אמרתי לעצמי", מוסף הארץ, 10.3.2006, עמ' 22-28.

⁴ ניר מן, הקריה בתל-אביב, (ספר בכתובים).

בעייתית בהרבה מעדויות החשדות למפרע בסובייקטיוויות בכוח (פוטנציאלית). כאשר קיימת מעורבות אינטרסנטית כלשהי של המרואיין נזהר המראיין בהקפדת יתר; ואילו בסוגיה 'נייטרלית', לכאורה או לאשורה, מתעממת תשומת הלב.

כדי למזער את הטעויות בכוח שרבעו לפתח עדותו של מנור, ובהיעדר גישה למקורות הממודרים, נדרשתי להתחקות עקיפה שאכן איששה את הממצאים. בחיפוש בגנוך המדינה, בארכיון עיריית תל-אביב ובתיקיית הנסחים ההיסטוריים בלשכת רישום המקרקעין (ה'טאבו') עקבתי אחר שינויי השיבוץ במשרדי הממשלה ואחר חיובי הארנונה, החשמל והמים של דיירי הבית. מישהו הלא שילם מסים על השימוש בבניין. מבין השיטין ומתוך הכרת הכפיפויות המבניות ניתן להבין במי ובמה אמורים הדברים. זאת ועוד, לפעמים פרטים כמוסים מסוימים גלויים לעין כל ורק צריך לדעת לקרוא את שכתוב שחור על גבי לבן. בשנתון הממשלה תשי"א פורסם ברבים בפרק עובדי משרד ראש הממשלה: "יוסף הרמלין, אדריכל, ממונה על חקירות מקומיות. הקריה, רחוב ג' [מנדלר] בית מס. 16א'. טלפון: 6311⁵". להווי ידוע, כי בקום המדינה התגייס הרמלין לשב"כ ובשנת 1964 מונה לעמוד בראשו. ליקוטי מידע עדיין אינם בחזקת אימות מוסמך, אך תצורף היקפי של נתונים עשוי לסייע בסימון הכיוון.

ניתן לסכם, אפוא, את התובנה העקרונית שלתיעוד שבעל-פה נודעת חשיבות מחקרית מהמעלה הראשונה, שלצדה נדרשת עבודת אימות שיטתית ומוקפדת. לשם ביסוס הדיוק המחקרי יש לציין ליד כל עדות את מקורה ("מהריאיון עם פלוני"), ועדות שמהימנותה איננה ודאית, או שהיא נתונה בספק כלשהו, מומלץ להדגישה במילות סיוג (ייתכן, ככל הנראה, כמשוער). היסטוריונים מדופלמים החנוטים בכללים דוקטרינריים מקדמת דנא נעולים בדוגמת התיעוד הממוסמך כתורה מסיני שאין בלתה. לעומתם דבקים הלהוטים המושבעים אחר התיעוד שבעל-פה במשנתם כהלכה פסוקה למשה שאין לערער עליה. מן הראוי לאמץ את 'שביל הזהב' הרמב"מי ולהימנע מקידוש מוחלט של התיעוד הממוסמך כמו גם מקידוש עיוור של התיעוד שבעל-פה.

ב. הערות מתודיות

הריאיון עם מנור הבליט שני כללים ישנים-נושנים במלאכת התיעוד שבעל-פה, שיצוינו כאן ברמת הכותרת:

1. גורם הזמן

למשך הריאיון נודעת חשיבות לעצמה, במיוחד כאשר הריאיון נערך שנים רבות לאחר האירוע הנדון. שחזור האירועים ומעטפת נסיבותיהם לוקח זמן. צריך לתכנן מראש זמן לרענון הזיכרון ולשיחת רקע "בטלה" כביכול. המראיין איננו יכול לדעת איזה זיכרונות צפים ועולים מתהומות הנשייה של המרואיין למשמע שאלות כאילו 'תלושות' מהנושא לגופו (out of the blue). בעטיה של תופעה זו כדאי, לפעמים, להציג שאלות חוזרות ונשנות בנושא המבוקש בעיתוי ובהקשרים שונים במהלך הריאיון. תודגש (גם) כאן באותיות קידוש לבנה ומבלי להרחיב האזהרה מפני 'שתילת' תשובות מצופות בטכניקת ריאיון זו.

2. עוגני הזיכרון

המדע טרם פענח את חידת הזיכרון האנושי על תכונותיו, סוגיו השונים והזיקות האנטומיות והרגשיות המתקיימות ביניהם. נשגב מבינתנו מה אנחנו זוכרים ומדוע, למה בשנות הזקנה נשכח מקום הנחת המשקפיים זה מקרוב לעומת אירועים משנות הילדות הזכורים על בורים בפרטי-פרטים, ומה פשרן של שאלות הרות משמעות נוספות. מוכרת התופעה שהזיכרון החושי מיטיב לשחזר זיכרונות שנמחו משכבר הימים. כאשר סובב מנור ברחוב מנדלר הלך ורצוא, במגמת האיתור של בית בלזם, נוכחתי במו עיניי בתקפותה של תזה זו. היה זה יום קיצי מהביל

⁵ שנתון הממשלה תשי"א, תל-אביב: המדפיס הממשלתי, ערב ראש השנה תשי"א (ספטמבר 1950), עמ' 23.

וחם באמצע יולי בקריה. גם בגבורותיו היה מנור אדם חסון וגבוה בעל חזות מרשימה, וחרף החום התל-אביבי הוא 'ננעל' בנחישות על מטרותיו. התבוננתי בעיניו הסורקות במבט חודר את פני השטח, ו'מפשיטות' אותו מפרטי הנוף המבונה שלא היו בקריה בשנות החמישים. אפשר היה לראות את גלגלי השיניים הסובבים בראשו במלוא הקיטור. הוא לא דיבר ולא נתן לדבר להניאו מהתרכזותו בעניין שלשמו הגיע – עד השלמת ה'משימה'. אלמלא מראה העיניים והתגייסותו של הזיכרון הוויזואלי, ספק אם היה מצליח להצביע על כתובת הבניין. לימים נוכחתי כיצד שאלות טריוויאליות משגרת היום-יום (הנסיעה לעבודה, האוכל, סידורי הלינה ועוד), מצליחות באורח פלא לעורר זיכרונות שאינם קשורים כלל ועיקר לשאלות המקוריות.

תקצר היריעה מלפרוס את השפע הרב של הממצאים והגילויים שנדלה מפיהם של המרואיינים, ונבצר ממני להקיף כאן ולו במעט את מלוא התובנות מהראיונות. אומר רק שבזכות העדויות הרבות עלה בידינו להציל פרקים מעברה של הקריה ומתולדות המערכה לעצמאות בתל-אביב, העיר העברית בת המאה.

מאוצרות המדור לתיעוד בעל פה עלייתו ונפילתו של מנדל מהרשק, קומוניסט יהודי מברית המועצות. [ממשרת סגן שר וגנרל בצבא האדום למאסר בסיביר]

סיכום ועיבוד: גנית עירון

הדברים שאספר כאן הם תקציר של שישה ראיונות שערך דוד כהן עם מנדל מהרשק במסגרת פרויקט "זיכרונות מינסק" שבמדור לתיעוד בעל פה. המסמכים שקראתי ועיבדתי הם יוצאי דופן בכמה מובנים. אותו האדם רואיין שש פעמים ותימלול זיכרונותיו אורכו 282 עמודים!!] כאשר השפה העיקרית של הראיונות היא יידיש אך בכל עמוד כמעט מופיעים מילים ומונחים רבים מאוד ברוסית. סיפור קורותיו מטלטל מאוד, כי הוא מדגים את הניידות החברתית העצומה של פשוטי העם בכלל ברוסיה הסובייטית ושל היהודים בפרט ואת גורלם וסופם האכזרי.

מנדל מהרשק נולד כבן למשפחת קצבים יהודים ממינסק. תאריך לידתו אינו ברור מהראיון, אך כנראה מדובר בשנים שבין 1908 ל-1910. אביו היה פועל שכיר בבית המטבחיים העירוני. בעקבות התעמולה שנוהלה עוד לפני המהפכה, ב-1916-1917, הוא עבר מחדר לבית ספר יהודי מודרני, ותוך זמן קצר עבר משם לבתי ספר רוסיים. כרבים מבני דורו הוא נסחף על ידי רעיונות הקומוניזם ואחרי המהפכה הבולשביקית היה בפיונרים ובקומסומוול.⁶ בזמן הראיון (שנערך ב-1970), הוא מסביר את הנהייה הזאת של צעירים רבים אחרי הבולשביקים באי הכרתם את ההבדל הגדול שבין האידיאלים למציאות.

אחרי סיום התיכון נשלח מהרשק במסגרת הקומסומוול ללמוד שלוש שנים בלנינגרד בפקולטה למדעי המזון שרק אז הוקמה, ואחר כך התמחה שנתיים בענייני הבשר. הלימודים וגם מילגת הקיום הצנועה מומנו על ידי המדינה. כדי להתקיים היה צריך גם לעבוד. בתום לימודיו עבד במפעל הבשר במקום ואחר כך נשלח חזרה לביילורוסיה, כי חסרו שם מומחים. עקב מסירותו לקומסומוול והעובדה שאביו היה שכיר ועל כן מוצאו היה ממעמד העמלים, הוא התקדם במהירות והפך לחבר המפלגה.

מנדל מהרשק מונה למהנדס הראשי והאחראי על כל מפעלי הבשר של הרפובליקה, שאוכלוסייתה מנתה 12,500,000 איש. עד פרוץ מלחמת העולם השנייה שימש כסגן שר לענייני הבשר, כלומר האחראי על הארגון וההפעלה של כל התעשייה הזאת. יש להבין שהעיסוק במזון

⁶ תנועות הילדים והנוער הקומוניסטי

בתקופה ההיא היה קריטי מאוד, כי 70% מכלל הבשר של הרפובליקה נשלח ללנינגרד ורק 30% נותרו במקום. זה חייב הנהגת קיצוב במזון. המשטר, שאת מבנהו הריכוזי וההיררכי בכל התחומים מתאר המרואיין בפרוטרוט,⁷ העדיף בפירוש את ההזנה של הערים הגדולות כמו מוסקבה, לנינגרד ובירות הרפובליקות השונות.⁸

לדברי מהרשק, עלייתו לגדולה בתחום פעילותו אפינה יהודים רבים. מהרשק מתאר את התקדמותם המהירה של רבים מהיהודים בשורות המנגנון המפלגתי, הפוליטי והכלכלי של החברה החדשה, וכן את פעילותם במנגנון המפלגה, המשטרה והכלכלה של הרפובליקה הביולורוסית ואף את מעברם והתקדמותם במוסדות השלטון המרכזיים של כל ברית המועצות.

בשנים הראשונות למהפכה תלו היהודים תקוות רבות בבולשביקים, אף על פי שמוסדות הדת והשימוש בעברית נאסרו. בכל זאת הייתה קיימת פעילות יהודית ענפה, אומנם בידיש בלבד, זאת גם בבתי המשפט. הספרות, בתי הספר החילוניים היידיש ומוסד מיוחד להכשרת מורים בידיש זכו לפריחה. אלה התקיימו בין השנים 1925-1937. בסוף שנות השלושים עלה הכורת על הפעילים היהודיים ועל הפעילות היהודית המיוחדת. היהודים הואשמו בסטיות אידיאולוגיות ימניות-לאומיות או שמאליות כגון טרוצקזם, ומשפטים אלה העלו את מפלס האנטישמיות, אך זאת לא הייתה רבה בביילורוסיה.

שלב חדש בחיי היהודים ובחיי החברה הכללית נפתח עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לפולין ואחרי הסכם ריבנטרופ – מולוטוב ב-1939. עצם ההסכם וסילוקו של שר החוץ היהודי, ליטבינוב, שידוע היה בהתנגדותו למהלך ונאם בכל מקום נגדו, עוררו תחושות קשות בקרב היהודים וגם בין הקומוניסטים הגויים. בעיתונות הרשמית נוהלה תעמולה שטענה שהנאצים הם אחים ושיכניסו את הסוציאליזם לארצם דרך הנציונליזם. מנדל מהרשק מספר שמדי יום גורשו עשרות אנשים מהמפלגה ונשלחו לסיביר מפני שהעזו להביע תמיהה על המצב החדש. שיתוף הפעולה הכלכלי עם הגרמנים הודק, ובמינסק פעל בית חרושת למטוסים שבו עבדו מהנדסים וטכנאים גרמנים רבים.

תוצאה אחרת של ההסכם הייתה סיפוח מערב ביילורוסיה מפולין.⁹ בכך החל שיפור במצב התזונה, כי היו בביילורוסיה משקים פרטיים ובהם בשר רב וכמויות המזון שהגיעו לאוכלוסייה המקומית גדלו מאוד. אוכלוסיית הרפובליקה גדלה והשלטונות ניסו לקנות גם את ליבם של הפולנים שצורפו, על ידי שינוי שם המקום מקוידנוב לדזרז'ינסק על שם דזרז'ינסקי - בולשביק ממוצא פולני שייסד את הצ'ק.ה - המשטרה החשאית הראשונה שאחרי המהפכה.

היהודים המקומיים פגשו ב-1939 ביהודים שסופחו אז מפולין וגם באלה שנמלטו מאימת הנאצים ופנו מזרחה. כידוע, במצב כולם חל שוב שינוי עצום עם פרוץ מלחמת גרמניה רוסיה ב-22 ביוני 1941 – "מבצע ברברוסה". כבר ב-19 ביוני אמרו למהרשק, ששהה בברסט ליטובסק לחזור למינסק, וסיפרו לו על גיוס אלפים לבניית חפירות.¹⁰ הוא עצמו שירת כקצין במילואים ונהג לעשות שלושה חודשי מילואים בשנה. הוא הגיע לדרגת מפקד גדוד ומזכיר תא המפלגה במינסק, וב-21 ביוני היה במיניסטרוין וקיבל צו גיוס. מהרשק מתאר את התוכנית לשעת חירום שהייתה קיימת, את ההגנה האזרחית ואת תוכניות הפינוי. יחד עם זאת, עם תחילת ההפצצות הגרמניות השתרר תהו ובוהו וציוו עליו להתפנות. פרצו שריפות רבות, הוא לא ידע היכן נמצאים בני משפחתו אותם היה נחוש למצוא כדי להתפנות איתם. מזכיר המפלגה של הרפובליקה, פונומרנקו, פקד עליו לעזוב את מינסק ואמר שמי שלא יוכל לעזוב - עליו לברוח ליערות. בגלל חיפושיו, נשאר מהרשק עד ה-26 ביוני,

⁷ ראשי המשטר דאגו קודם כל להאכלת הערים הגדולות שבהן התרכזו מפעלי התעשייה בגלל העדפת מעמד הפועלים על פי האידיאולוגיה הקומוניסטית והמנגנון המפלגתי.

⁸ המצב התזונתי הקשה נגרם בגלל נזקי מלחמת העולם הראשונה, המהפכות, תפיסת התבואה בכוח הזרוע עלידי המשטר [הקומוניזם הצבאי] והקולקטיביזציה - הקמת הקולחוזים.

⁹ כתוצאה מהסכם ריבנטרופ מולוטוב נחלקה פולין בין גרמניה לברית המועצות ועל כן מערב אוקראינה ומערב ביילורוסיה והארצות הבלטיות הועברו לסטאלין.

¹⁰ משתמע מעדותו שהשלטונות ידעו על סכנת המלחמה ולא הייתה זאת הפתעה מוחלטת כפי שנטען במקורות רבים.

נפצע באופן קשה בראשו, הגיע לבית חולים אשר פונה למוסקבה, לצ'קלוב ומשם לאלמה אטה שבקזסטאן. כל אותו הזמן ניצל את קשריו עם השר הממונה על ענייני המזון במוסקבה, סמירנוב, כדי לחפש את משפחתו, אך לשווא.

אחרי החלטתו מהרשק התבקש להקים מפעל עופות בקזסטאן, אך תוך זמן קצר מונה על ידי מיקויאן, שר המסחר של ברית המועצות וחבר הפוליטבירו, לאחראי האספקה לצבא האדום למספר ארמיות בחזית המרכזית, שמנו יחדיו 2,500,000 איש. המזון הגיע מהאזורים הרחוקים מהחזית כמו סיביר, קזכסטאן, אוזבקיסטאן וקירגיסטאן. ברור שהמרחקים יצרו בעיות לוגיסטיות לא פשוטות והמחסור במזון הורגש גם בצבא.

ב-1943 אחרי שחרור קייב ומינסק הוא נסע לעירו בתקווה למצוא את בני משפחתו. בביקורו שמע על גורל היהודים, על כך שאחרי הקמת הגטו במינסק רבים ברחו ליערות כדי לחבור לפרטיזנים, וכך עשו גם בני משפחתו. היערות התמלאו בשודדים בעיקר מקרב אוקראינים, ליטאים ולטביים שהובאו לאזור על ידי הגרמנים. רבו התנכלויות מצידם ליהודים ולכן רבים, כ-65%, שבו לגטו. מהרשק הצליח למצוא רק את אחות גיסו, אידה טפלסון, ומפיה נודע לו כי כול משפחתו - אשתו, בניו ואחותו ניסו להתחבא אך הושמדו.

מנדל מהרשק המשיך לשרת בצבא האדום והגיע לורשה ולברלין. הוא מונה לאחראי האספקה לכל הכוחות הצבאיים הסובייטיים בפולין ובגרמניה. לאחר הכיבוש השתלט הצבא על משקים חקלאיים רבים שעליהם ניתלו שלטים: "המפעל של מהרשק". בין תפקידיו היה גם להעביר מפעלים ובעלי חיים מהשטח הכבוש לברית המועצות. כאשר נשאל על היחס ליהודים בצבא הוא טען שלא הייתה אנטישמיות במטה בפיקודו של רוקוסובסקי, שם הוא שירת. הוא העביר קצינים יהודיים [כ-10,000 איש!] מהחזית ליחידות העורפיות תחת פיקודו והעסיקם בתחום הלוגיסטיקה והאספקה. כאשר נודע לו על קיום המחנות שבהם נכלאו יהודים, הוא נסע לבקר בהם. נגלו לעיניו אנשים - שלדים מהלכים וכשניסו להאכילם, הם מתו. התערבו בכך הרופאים ומינו חייל על כל עשרה ניצולים כדי שיאכיל אותם בזהירות עד שיתאוששו. אחר כך הוא הליבש אותם בבגדי שלל וסיפק להם עבודה במשקים שהשתלטו עליהם, כי רבים מבעליהם הפולנים והגרמנים ברחו מהם.

בתוקף תפקידו השתתף במפגשים עם קצינים בכירים של בעלות הברית המערביים ושם התיידד במיוחד עם שני יהודים אמריקאים מעוזריו של אייזנהאור - אהרונב וגלברט. האחרון עזר לו למצוא את אחיו שהיגר לארה"ב והקשר ביניהם נותק למשך 25 שנים. בתוקף תפקידו מהרשק העסיק נשים ניצולות רבות וכך הגיעה אליו אישה אחת שהייתה פעילה בתנועת "הבריחה" הארצישראלית. הוא הסכים להתגייס לפעולה ושיתף בכך שני קצינים יהודיים מהצבא האדום - קוזניץ וליבמן. יחד הם הקימו קבוצה של שניים עשר יהודים שהיו קומוניסטים פעילים, אך אמונתם התערערה לאחר שעברו במהלך המלחמה באוקראינה, בביילורוסיה ובפולין וניגלו לעיניהם גודל החורבן והאנטישמיות ששררה שם. הם נשבעו לשמור סוד וסייעו במשך תקופה ארוכה בהעברת בין 6000 ל-7000 יהודים לאזור השליטה האמריקאי, כי משם ניתן היה להגר הלאה. אנשי הקשר שלו מהפעילים הארצישראלים היו דקל וסורקיס. בימים מוסכמים נשלחו נהגים צבאיים להסיע בעיקר נשים (כי באזור הכיבוש הסובייטי היו בעיקר מחנות של נשים). הנהגים לא ידעו מהו היעד הסופי של האנשים שהסיעו וגם לא ידעו שהוא המארגן. השתדלו לשמור על מידור מירבי במבצע. הוא גם הקים בית ל-70-80 יתומים יהודים ובמקום להעבירו לברית המועצות העבירו לידי הג'וינט.

כול אמצעי הזהירות שנקט מהרשק לא הספיקו, כי כבר בדצמבר 1945 הוא נאסר. העובדה שעל פעילותו במלחמה זכה בשש מדליות ותשעה ציונים לשבח וביניהם עיטורים שניתנו רק לקצינים הגבוהים ביותר לא עזרו לו, אלא אולי אף הרעו את מצבו. הוא נאסר על ידי סמירנוב, המחלקה של נ.ק.ו.ד.¹¹ לענייני צבא. בהתחלה חקרו ועינו אותו בלי שפירוט את ההאשמות. ידידו וייסמן, שהיה אחראי על התובלה, קיבל התקף לב ונפטר כאשר נודע לו על מאסרו של מהרשק. החקירה נמשכה שנה וחצי. האשימו אותו בהעברת היהודים ליחידות העורפיות, בהעדפת הניצולות היהודיות במזון

¹¹ נ.ק.ו.ד. – המשטרה החשאית האימתנית.

ובקשרים עם הג'וינט. לא עזרו הסבריו על כך שניתק איתם קשרים אחרי שהשלטונות ציוו על שינוי המדיניות. נערך לו משפט בדלתיים סגורות בברלין. איתו יחד נשפטו עוד שני סגנים ורב סרן קוזניץ. הרב סרן נשפט לעשר שנים ומנדל מהרשק הצליח לשחרר את הסגנים, כי העיד שהם לא ידעו דבר על מהות העברת היהודים בתנועת "הבריה". בזמן המשפט לא היה מסוגל המרואיין לשבת או לעמוד בכוחות עצמו. הוא נדרש לחתום שבגד בברית המועצות, אך סירב. גזר דינו היה מוות. אנשי צבא בכירים התעניינו בגורלו וביניהם מלנין שהיה סגנו של ז'וקוב ורוקוסובסקי.¹² יש הסבורים שבגלל אי הודאתו בבגידה ואולי בגלל ההתעניינות של אנשי צבא בכירים בגורלו הומר גזר הדין לעשר שנות מאסר בסיביר. הוא נסע 31 יום מגרמניה למחנה שנמצא 900 ק"מ מנובוסיבירסק. באזור נמצאו 25 מחנות ומהרשק שהה בהתחלה במחנה מעבר, שם, אנשים ממינסק - רופאים יהודים (שהיו בין הכלואים) ואחרים עזרו לו להתאושש בהעברים לו מזון נוסף בהיחבא. כעבור שלושה שבועות נשלח למחנה טשיבאלסא - מקום מאסר של אסירים פוליטיים שנשפטו על פי סעיף 58, סעיף הקונטרבולוציה, בגידה במולדת. ניתן לו מספר: 27/129 והוא הוכנס לבריגאדה של 30 איש. האסירים הועסקו בסלילת כבישים, בכריתת עצים ביערות-העד ובבניית בית חרושת לעיבוד העצים. מכיוון שלא היו מכוונת, העבודה בוצעה בידיים. כך עד מרס 1952. במהלך שהותו במחנות השונים הוא נפגש עם אסירים פוליטיים שמילאו תפקידים בכירים מאוד במנגנון הפוליטי מפלגתי, דוגמת לוזובסקי (סגן שר החוץ בזמן ליטבינוב) ואף עם הנשים היהודיות של ראשי המשטר שהואשמו בכל מיני סטיות מהקו הרשמי, כמו אשתו של מולוטוב.

מכיוון שניהל תעמולה נגד העבודה הקשה שהתבססה על 400 גרם לחם ליום בלבד, הוא נשלח למחנה עונשין באדז'אראס, שם קיבלו רק 200 גרם לחם ליום ולא עבדו. מהרשק מתאר את התמותה הגבוהה במחנות, בין 150 ל-200 איש ביום. בחורף סבלו מהקור העז עד מינוס 40 מעלות שכתוצאה ממנו לו ולרבים אחרים קפאו הרגליים. בקיץ הם סבלו מהחום, כשיתושים וחרקים אחרים מתנכלים להם וניתן היה להתגונן מפניהם רק על ידי הבערת אש. אסור היה לקבל מכתבים או חבילות. הוא מתאר את היחסים הקשים מאוד בין האסירים השונים ובמיוחד את ההתנכלויות של האסירים הפליליים לפוליטיים, ומצד בני העמים השונים של ברית המועצות אלה לאלה, כולל מקרים שבהם רוסים ואוקראינים רצחו ארמנים וגרוזינים. במחנות שהוא בהם התרחשו בריחה ומרד אסירים. השלטונות שביקשו להשתלט על הנעשה, הבטיחו לא להעניש את המשתתפים אך אחרי דעיכת המרד או תפיסת הבורחים הענישו את האחראיים והמשתתפים בחומרה רבה. הוא בילה שם שלוש שנים וחצי. אחר כך הועבר למחנה הקל יותר אבאגור. שם ניסו לנצל את כישוריו ועל כן מינהו לסגן האחראי על הבריגאדה לעיבוד עץ ואחר כך לאחראי הראשי על תכנון העבודה בבית החרושת. מכיוון שהפעיל את 'שיטת הגזר' בעבודה והגדיל את מנות המזון לאסירים, דבר שאכן שיפר את ההישגים בעבודה, הועבר משם שוב לאדז'אראס ואחר כך למחנה אנגארסק, למפעל כימי. במחנה האחרון התנאים היו טובים יותר: לא זיהו את האנשים לפי המספרים אלא לפי שמות משפחה. שוב הוטלה עליו עבודה פיזית קשה ללא מכוונת, שלא הצליח לבצע בה את הנורמות בגלל חולשתו הרבה. יחד עם זאת הותרה במחנות הקלים יותר מעט פעילות תרבותית, היו ספריות ואף חגגו פה ושם חגים יהודיים בסתר, אך לא ניתן היה לקבל עיתון באופן סדיר.

האירועים שלפני מותו של סטאלין והמוות עצמו הגיעו לידיעתם בזכות האסירים לשעבר שנשארו לעבוד במפעל הכימי ואף הביאו לשם את משפחותיהם. כך נודע להם על משפט הרופאים היהודיים הבכירים שהואשמו בקשר להרעלה של בכירי המשטר. מהרשק טען מייד שזאת פרובוקציה וההאשמות אינן נכונות. לעומת זאת הדבר העלה את קרנם של היהודים בעיני האסירים הפליליים, כי אמרו שכך רואים שגם הם נגד סטאלין. דבר מותו של הרודן עורר שמחה רבה במחנות. האסירים הפליליים זכו לחנינה, אך רובם שבו לסורם תוך זמן קצר. האסירים הפוליטיים היו צריכים לחכות עוד שנים מספר לחנינה ולטיהור מוחלט של שמם. מהרשק עצמו סיפר שהוא נשאר עשר שנים במחנות עד תום תקופת מאסרו. הוא לא זכה לשום הקלות, כי סירב לשתף פעולה עם הנ.ק.וו.ד בהלשנה על האסירים האחרים.

¹² ז'וקוב היה הכובש של ברלין. רוקוסובסקי היה גנרל יחד איתו. אחר כך פיקד על צבא פולין הקומוניסטית.

עם שחרורו עדיין לא הותר למהרשק לחיות בערים הגדולות, אך הוא הצליח לנסוע לזמן קצר למוסקבה והחל לפנות לאנשים בעמדות בכירות כמו ז'וקוב, סגנו אנטיפינקה ורוקוסובסקי. הם עזרו לו מבחינה כלכלית והחלו לפעול לטיהור שמו. הוא החליט לשוב לביילורוסיה ושם אישה בשם שארויקה שבעבר הייתה מזכירתו ושימשה עתה כשרה במשרד של תעשיית בשר וחלב, סיפקה לו עבודה והתייעצה איתו תכופות. למרות האפשרויות שנפתחו לפניו ולמרות ששמו טוהר, הוא לא רצה להישאר בברית המועצות. אחרי שובו מסיביר הוא ניסה לשקם גם את חייו הפרטיים ונשא לאישה יהודייה, שהייתה בעבר אזרחית פולין. בשנת 1956 נחקק חוק שאיפשר לאזרחי פולין לשעבר לשוב למולדתם – חוק הרפאטריאציה. במסגרת זאת הוא פנה עם משפחתו בבקשה להגר. למרות הקשיים הרבים שהעמידו על דרכו, הוא הגיע ב-1958 עם משפחתו לורשה, ומשם הם עלו לארץ.

הראיון המרתק הזה נערך ב-1970, שתיים עשרה שנה אחרי עלייתו. לצערי הוא לא נשאל כלל על מעשיו בארץ ועל התאקלמותו בישראל.

לוח מודעות

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה פתחה את פעולותיה לשנת תשע"א ביום השתלמות שהתקיים ב-1 בדצמבר, שבו הוצגו שלושה פרויקטים תיעודיים. מר יוסי סעידוב, לשעבר סגן עורך "כל העיר", סיפר על תיעוד משפחה ממוצא בוכרי בהרצאתו: *בין עבודה עיתונאית לתיעוד בעל פה. הדומה והשונה*. גב' יעלה צימרמן, חוקרת עצמאית, הרצתה על מפעל התיעוד בעל פה של אביה, חלוץ תיעוד המוסיקה הליתורגית של יהודי איטליה: *"האיש עם הנגרה" - סיפור חייו של לאו לוי, יהודי איטלקי בין שני עולמות*. מר ג'מאל אלקרנאווי, מאוניברסיטת בן גוריון שבנגב הרצה על פרויקט תיעוד המפגיש בדואים ויהודים: *סיפורי חיים כאמצעי לעבודה בקבוצות בקונפליקט: הגישה ויישומה בהקשר היהודי בדואי*.

יום העיון השנתי בתיעוד בעל פה, המשותף למדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן, האוניברסיטה העברית בירושלים ולאגודה הישראלית לתיעוד בעל פה מתקיים ב-5 לאפריל 2011. יום העיון מוקדש לנושא "תיעוד בעל פה באספקלריה רב תחומית", ומשתתפים בו חוקרים שיציגו זוויות ראייה מדיסציפלינות שונות: עמליה קדם (מוסיקה), הגר סלמון ואסתר יוהס (אנתרופולוגיה ואמנות), גיא ביינר (מסורת בעל פה והיסטוריה) יורם בילו (היסטוריה ואתנוגרפיה) עדנה לומסקי-פדר (חינוך והיסטוריה) ומרגלית בז'רנו (היסטוריה).

קורס להכשרת עובדים בתיעוד בעל פה המשותף למכון ליהדות זמננו ולמכון בן צבי התקיים בחודשים נובמבר-דצמבר 2010 ויוחד לנושא: יהודי בוכארה: היסטוריה, תרבות ומורשת.

אנו מעוניינים להכין **אלפון של מתעדים מקצועיים** בעל פה. נא לשלוח למערכת התיעודון פרטים אישיים: שם ושם משפחה, טלפון, דואר אלקטרוני ותיאור קצר של הנסיון שלכם בתיעוד בעל פה.

המעוניינים לפרסם במסגרת התיעודון הבא, כתבה, ידיעה או מודעה בנושא התיעוד בעל-פה מתבקשים לשלוח את החומר למערכת התיעודון עד 1 בספטמבר 2011.

האגודה לתיעוד בעל פה מעדכנת בימים אלו את רשימת התפוצה לדואר אלקטרוני על מנת לחסוך בהוצאות. נודה לכם על עידכון כתובותיכם ל-msbejar@mscc.huji.ac.il

אנו מזמינים אתכם להצטרף לאגודה או לחדש את המינוי שלכם באמצעות תשלום דמי חבר בסך 50 ₪ או 500 ₪ למוסד לשנת 2011. המחאות יש לרשום לפקודת "אגודה ישראלית לתיעוד בעל-פה" ולשלוח למדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905. יש להוסיף פרטים אישיים בכתב ברור (שם ושם משפחה, כתובת פרטית, כתובת בעבודה, טלפון ודואר אלקטרוני).

The Mother of the Reifen Tribe:

Gila Maor tells the Life Story of Chaya-Rachel

Judith Reifen-Ronen

Chaya-Rachel, born 1848, was, in our family a flat figure, just a name with a date and place of birth attached. A year ago, I was able to start to fill out the color of this character. I discovered Chaya's birth certificate, revealing her nationality. I was also able to learn a great deal thanks to the extraordinary memory of Gila, age 98, her granddaughter (and my aunt), from the period when they lived together in Plauen, Germany. After the death of her husband, Elimelech, Chaya moved into the house of Abraham and Esther, her son, daughter-in-law and their seven children, including Gila, living there from 1915 till 1930.

Chaya-Rachel is a powerful figure in our family story and Gila revealed herself as a wonderful source for this life story. She was able to recall an extraordinary amount of sensory detail, including clothing, smells and daily rituals, which allow the current generations of the family to more deeply understand their own beginnings. My conversations with Gila, highlight the importance of 'flow' in Oral History interviews. It allows details of the subject's values and behavioral patterns, often seemingly trivial to the interviewee, to bubble to the surface. Thanks to Gila, we now are able to, not only identify the 'historical facts' of her grandmother's life, but to really know, feel and understand her, and by extension, our own family today.

Gila recounts the story of Chaya-Rachel, an intelligent, practical, stubborn lady, who raised four sons, (another four died in infancy), which explains Gila's recollection of the strong scent of valerian soaked onto sugar drifting through from her grandmother's room. Chaya was a Zionist who donated coins into the blue box of KKL each Friday, and sold her own jewelry to send her two granddaughters to Eretz-Israel. Born in Gorlice – West Galicia, she immigrated to Plauen, Germany, at the age of 57 years and taught herself German so she could read the Zionist weekly Juedische Rundschau.

A strongly orthodox woman, she treasured the red thread from Rachel's tomb brought to her from the holy land. Feeling uncomfortable being supported by her son, she contributed to the household income by sewing collars for elegant dresses. Yet, Chaya did not intervene with the daily chores and the business. Gila remembers a great deal of respect between the two women, allowing two such strong characters to live together for 15 years.

An oral history interview of this sort reveals clear family traits that have been passed down from generation to generation. By examining the life-story of my great-great grandmother I can clearly see the source of so many of my family's personality, behaviors and values, inherited from Chaya-Rachel, the Mother of the Reifens.

When parents told their children, "survive and tell the story," they wanted their children to teach the lessons learned - so that the next generation of children not to be silenced. As one child survivor explained, "At first I wanted only to forget. Now many years later I want to understand myself better, to connect with other child survivors, and find ways how our experiences can help others."

In 1981 Child Development Research began the project: the International Study of Organized Persecution of Children. Dr. Judith S. Kestenberg (1910-1999) founded Child Development Research in 1961, working with children and parents for the prevention of mental disorder and developmental problems. With her husband, Milton Kestenberg (1913-1991) she founded the International Study of Organized Persecution of Children in 1981. The Kestenberg's and many associates traveled all over the world interviewing more than 1500 child survivors of the Holocaust as well as children of Nazis, and observers of child persecution.

The staff of mental health professionals developed psychologically oriented interviews which were audio-taped to preserve the privacy of those interviewed. Through the work of trained volunteers in more than twenty countries, interviews have been conducted with 1531 child survivors and witnesses of child persecution under the Nazis. These interviews not only record past events, but help adults explore their childhood and post-war years. The interviews thus often yield therapeutic benefits for the survivors, as well as historically and psychologically valuable information for researchers and therapists.

The interviews were conducted in various countries including: France, The United States, Germany, Israel, Australia, Switzerland, Poland, South America, the United Kingdom, Canada, Czechoslovakia, Holland, France, Hungary, Poland, Russia, Yugoslavia. This is an invaluable collection of interviews, one of the first projects that were conducted with child survivors of the Holocaust by leading researchers in the field. Most of these interviews have been transcribed. Presently, the material has not been digitized and is not easily available to researchers. It is vital that these interviews be digitized so that they can be preserved and that they be made available to the wider research community through the oral history division at the Hebrew University. The digitization of this collection includes the conversion of the material on cassettes to a CD format that is stored on the university server. The digitization process includes the scanning of available transcriptions and the preparation of abstracts.

Ohd@savion.huji.ac.il

It also enabled me to ascertain age, the point at which they arrived at the settlement, whether or no they were founding members of the settlement or did they arrive later. It helped provide me with some sort of picture of who the interviewee was before meeting her. This prepared me for the eventual interview without having to conduct a pre-interview on the phone.

Conclusion and Contribution of the Study

The central goal of this study was to contribute a deeper understanding of a movement through the voices of the women participants. These women played a fundamental role in a historic movement and they cannot be ignored. Putting aside one's belief in the viability of the settlements, or in the wisdom of retaining them, one has no choice but to admire these women who have shown such great determination, courage, and self-sacrifice for a higher ideal. This method of utilizing interviews as a primary source enabled me to chronicle an important historical movement steeped in deep emotions as well as controversy.

Judyl@starlev.com

The Kestenberg Archive of Child survivors of the Holocaust.

Sharon Kangisser-Cohen

In 2010, the Oral History Division was approached by Dr. Eva Fogelman and Dr. Helene Bass-Wichelhaus, Ph.D of the International Study of Organized Persecution, for the purpose of finding an archival home for their invaluable collection of 1531 interviews that were conducted with child survivors of the Holocaust.

Until the early 1980's many child survivors of the Holocaust did not see themselves as survivors. Often this was because they had been told and believed that children do not suffer the long term effects of trauma as do adults. They believed that their fragmented memories could be set aside and they could get on with their lives. But it became evident that they could not escape the long term effects of loss of family and home, exposure to severe and prolonged violence, being in hiding, and loss of a childhood.

Her parents were among the founders of Kiryat Arba and she provided great insight into the transmission and actualization of ideology.

Gaining the Trust of the Participants

The major obstacle that I encountered in conducting my research was gaining the trust of the interview participants. Since most of the participants were recommended to me by mutual acquaintances or other participants I was able to gain access to those who normally were wary of being interviewed. However, there were some women who did not agree to participate and others who agreed only reluctantly. One woman discouraged me from coming to her settlement even though I told her I knew where it was and wasn't afraid of going there. She only agreed to meet me in another settlement where she worked as a teacher. However, when I explained to her – as I did to all the women – that this was an opportunity to tell her version of the settlement movement, she commented that it would have been important, historically, for us to have access to people involved in other movements throughout Jewish history. She specifically mentioned the revolt against the Romans.

There was another woman who agreed reluctantly to an interview. She acquiesced because she was recommended to me by a close friend of hers who was also an interviewee. This woman kept me waiting for several hours in the summer heat while she tended to other affairs, probably hoping I would give up and leave. However, I persevered and was able to interview her together with her husband – both of whom were influential in spearheading the movement to the hilltops.

Contrary to other historical studies, I was prohibited from giving too many personal details which might identify the participant. I understood the interviewees wanted anonymity; and because the settlements themselves are small and easily identifiable, the settlement itself had to be disguised. I had to honor this understanding in order to maintain trust with the interviewee. I needed to uphold this, especially if I wanted to return at a future date and expand the study.

Prior to conducting an interview, I tried to find out as much as I could about the settlement of the woman involved. After the initial telephone contact, I sent a questionnaire so I could find out basic information before a meeting. This gave me a profile of a woman without wasting time during the interview. For example, the questionnaire revealed where the individual came from originally and their (and their spouses') education. This enabled me, for the most part, to determine if the woman was religious or came from a religious background.

Most of the other participants were identified by pseudonyms, except for Daniella Weiss of Kedumim, Miriam Levinger of Hebron and Tzvika Slonim of Kedumim, one of the original founders of Gush Emunim. After submitting the text of the interview to these participants, I requested their permission to use their real names, because I felt that they played a crucial role in the development of the settler movement. I also included Limor Harmelech, terrorist victim and founder of the "Return to Homesh" movement, because through her interview I identified her as a potential leader of the younger generation.

The Evolvement of the Study

When I began the study, I didn't really know how it would evolve, the reason being that the study developed parallel to pivotal events taking place at the same time. The interviews took place during the Second Intifada, which began in Sept. 2000 and ended after the disengagement from Gaza in 2005. It was at this time that the settlements and controversies surrounding them were often highlighted in the media and we saw the establishment of many of the "outposts." In addition, during this time, there was a rash of terrorist attacks both on the roads leading to the settlements and in the settlements themselves. I was able to interview women who were actual victims of terrorist attacks as well the friends and neighbors of others. One woman was an ambulance driver who not only knew many of the victims but was involved with their evacuation from the site of the attacks.

I also found that there were several moments of "serendipity," namely, an interview when I least expected it. For instance, an acquaintance recommended that I contact Tzvika Slonim and visit the archives he established in Kedumim. When I arrived, I asked him to assist me in browsing through his first-hand material related to the founding of the settlements. Tzvika's response was, "*You want to know about the settlements and women? I'll tell you. I was there from the beginning.*" Fortunately, I always kept a tape recorder in my bag. I interviewed him for almost two hours and he played a pivotal role in the study.

Another unexpected moment, which would lead to an invaluable encounter, occurred as I was about to leave after interviewing a woman in Elon Moreh. At that moment, her husband returned home and asked if I would like to go with him to one of the newly established hilltops to meet a young woman and her family living there. Of course I did and this enabled me to gain access to a group of people who are normally suspicious of talking to strangers. I was able to schedule an interview at a later date. It turns out that this young woman who I met was a second generation resident of the settlements.

The Search for Participants

Once I decided to undertake this study, I faced the task of searching for participants. Some participants were located through personal recommendation; others were recommended by people I interviewed. (This is commonly referred to as "snowball sampling.")

For example, in order to obtain historical background, I interviewed Prof. Ezra Zohar, one of the founders of the Land of Israel Movement which preceded the Gush Emunim movement. He recommended several women who he thought played a pivotal role in the development of the settlements. In addition to those names, I asked him if I could use his name to interview a woman who I felt was fundamental to understanding the settlement movement. He readily agreed. That woman was Mrs. Naomi Frankel, the writer, who poignantly related how she became disillusioned with left wing ideology and made the dramatic step of moving from Tel Aviv to the Jewish enclave in Hebron and then to Kiryat Arba. She movingly relates the price she paid to do so:

"The left vilified me something awful. I was ostracized as a writer, my books were removed from school reading lists. It's hard for me when I recall what they said about me. People that were our friends stopped talking to us."

"Why?"

"Because we came here, it's as simple as that, they thought that I betrayed the left.....I was ostracized; you have to understand I was a very well known writer."

"Was that due to the fact that they didn't like settlers?"

"They didn't like the settler movement so they negated it. I was here – maybe a month – and the left called for a demonstration in Hebron. Rav Levinger forbade the Jews to counter-protest against them, but he asked me to go to report back to him what happened. They came with big placards reading 'Hebron is an Arab City' and when they saw me they said, 'Oh, Naomi, did you come to demonstrate with us?' 'No.' I replied, 'I live here now!' As soon as I said that, they turned their backs on me, and I was no longer relevant."

Since it was my opinion that her contribution to the study was so valuable, I returned to her shortly before submitting the thesis and asked her if I could use her real name instead of a pseudonym. Since, at that point, she was almost blind, I had to read her the excerpts in the company of her assistant, the woman who is writing her biography. She then asked me to make some minor corrections, which I agreed to.

Visions and Versions:
Personal Narratives of Women Settlers in Judea and Samaria
Judy Lev

Over a period of three years, I conducted a series of interviews with various women living in the settlements of Judea and Samaria. These interviews became the basis of a Masters Thesis entitled **Visions and Versions: Personal Narratives of Women Settlers in Judea and Samaria**. This was the first time that many of the nineteen women who participated in the study would agree to be interviewed by anyone, least of all for an academic study.

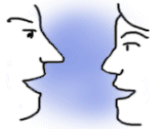
The development of this study had its roots in a course of *Teud B'al Peh* (oral documentation) given at Hebrew University. At that time, as part of the requirements for course completion, I chose to interview Mrs. Miriam Levinger of Hebron although I had

purely banal reasons for doing so. Those reasons were, simply, that her mother tongue is English, as is mine, and we had a mutual acquaintance who agreed to ask her if she would mind being interviewed for my final project.

At that time, Mrs. Levinger and the settlement of Hebron were often the subject of various news and media reports and I felt curious about this woman and the events surrounding her. I had to assure her that I wasn't a reporter as she was very wary of them. I explained that the interview would offer her an opportunity to tell her version of events of the settler movement in Hebron and that the interview would be housed in the archives of the Hebrew University in Jerusalem. In addition, I clarified that I wasn't there to judge her or to criticize her role in the settlement of Hebron, but rather to find out how the settlement of Hebron developed and, in particular, the women's role in its development.

As time went on, this interview soon became the first in a series which developed into a study whose aim was to shed light on the development of the settler movement through the eyes of the participants, in this case, the women. Narrative was the method of inquiry, therefore, this thesis' primary source were 19 interviews.

ILOHA - THE ISRAEL ORAL HISTORY ASSOCIATION

APRIL 2011

The Oral History Association of Israel

58-038-066-5

Board of Directors:

Dr. Moshe Mossek, Chair

Dr. Margalit Bejarano

Ms. Ilana Budovsky

Mr. Neri Erel

Ms. Ricki Garti

Ms. Safira Rapoport

Dr. Judith Reifen-Ronen

Mr. Ilan Shtayer

Editorial Board

Dr. Margalit Bejaran

Dr. Judith Reifen-Ronen

English Editor

Mr. Joel Bray

Address

The Oral History Division
The Avraham Harman Institute
of Contemporary Jewry
The Hebrew University
Jerusalem 91905

msbejar@mscc.huji.ac.il

j-ronen@zahav.net.il

Yearly membership fees:

Individuals – 50 NIS (\$15),
institutions – (500 NIS \$150).

A Letter from the Editors

The Israel Oral History Association was established ten years ago, with the aim of encouraging the development of oral history projects, contributing to the preservation of collective memory, providing a profession center for research, training and representation of this vital field.

Over the course of ten years we have organized numerous seminars and symposia dedicated exclusively to problems of oral history. The Association works within the context of widespread, committed Oral History community, not only in academia, but also with smaller archives throughout the country, including those in kibbutzim, moshavim and small towns.

Once a year we publish TIUDON – the bulletin of the Israel Oral History Association. In our eighth issue we include for the first time an English section, with the hope to establish contacts, exchange views and initiate mutual projects internationally.

In the Hebrew section of this issue we publish an article based on a lecture of Alessandro Portelli, held at the Hebrew University last February, on: The Nazi massacre at the Fosse Ardeatine (Rome, March 24, 1944): Memory, ritual, myth and symbol. We publish a synthesis of an interview with Mendel Mahrshak, prepared by Ganit Eiron, of a transcript of almost 300 pages in Yiddish. The interview was conducted in 1970 by David Cohen and details fascinating memories of a man who prospered under Soviet government and in the Red Army. When he started to help Jewish survivors he was sentenced to 10 years imprisonment in Siberia.

Two other articles deal with Israeli history. Judith Reifen-Ronen interviews Dan Giladi on his new book about the history of Kfar Saba. Nir Mann, reveals how an interview on the history of Sarona in Tel Aviv led to the discovery that Israel transmitted to the CIA the text of Khrushchev's historic address to the 1956 conference of the Communist Party, denouncing Stalin's crimes, thus laying the foundations for Israel's strategic relations with the United States.